

uloga konvencije u književno istorijskom procesu

aleksandra okopjenj slovinjska

Pod poetskim konvencijama u ovom članku se podrazumevaju nadindividualni običaji ili norme koji određuju o pojavi i načinima organizacije svih izdiferenciranih elemenata dela. Ukratko rečeno, konvencijama ovde nazivam i same elemente dela zavisne od tih običaja i normi.

Postojanje konvencija je činjenica društvene svesti, svojstvene određenim krugovima primalaca i stvaralaca poezije. Društveni karakter konvencija se ne ispoljava samo u njihovoj opštosti, već i u činjenici da su to postojeće norme za individuu, da njihovo narušavanje uvek izaziva određen otpor i da je taj otpor u priličnoj meri – ograničavanje. Trajnost konvencija proizlazi upravo iz njihovog nadindividualnog karaktera, i – istovremeno – iz njihovog oslanjanja na tradiciju. Sputanost tradicijom je – slično odlikama koje smo već pomenuli – jedna od crta koje karakterišu pojave društvene svesti.

Proučavajući tako shvaćene konvencije književna pojava se zahvata nadindividualnim kategorijama, pažnja se usredsređuje na ona svojstva dela koja ga povezuju s drugim delima, podređuju zajedničkom stilu, žanru, književnoj školi, krugu primalaca i sl. Time se tumači društvena uslovljenost i svrshodnost te zajednice i njom zalazi u oblast sociologije književnih formi.

Savremeno oživljavanje problematike konvencija vezuje se prirodno za razvoj sociologije književnosti idući paralelno s interesovanjima za ona antiindividualistički orijentisana stanovišta u istoriji umetnosti koja su prilikom opisa istorijskog procesa operisala uopštenim kategorijama, kao što su, stil, problem ili specifično shvaćena umetnička volja (Kunstwollen) potiskujući u drugi plan pitanja individualnog stvaralaštva. Karakteristično je da je Arnold Hauzer, autor *Socijalne istorije umetnosti* u svoju knjigu *Filozofija istorije umetnosti*, raspravu o originalnosti i konvencijama, uključio pored rasprave o »istoriji umetnosti bez imena«.

Pojam konvencije u istraživanjima književnosti može igrati i ulogu univerzalnog interpretacijskog termina kao – drugačijoj orijentaciji istraživanja – pojam originalnosti, s kojim je u opoziciji. Ključ za objašnjenje književnosti podjednako je kriterijum društvenosti i individualnosti. U književnom procesu, čiju materijalnu osnovu čine književna dela koja stvaraju slojeve u vremenu kao i neposredne kritičke manifestacije (poetski programi, književna publicistika, naučne rasprave i sl.), mogu se pre svega opisivati (to odlučuje o njihovoj povezanosti, kontinuitetu i jedinstvenosti) a isto tako i ono što utiče na promenljivost, posebnost pojedinih ostvarenja koja učestvuju u tom istorijskom toku.

Mogućnost bavljenja sa ta dva tipa problematike i njihova istovremena načelnost najbedljivije svedoče o tome da se ona odnosi na dve sfere koje se ne isključuju, već se dopunju, koje tek kad su zajedno čine ono što se naziva razvojni proces.

U odgovorima na temu književnih konvencija koji su mi poznati pored formula manje ili više bliskih postupaka koje predlažemo u ovom radu značajnom aktuelnošću se ističe drugačiji postupak, o kome ću nešto ukratko reći.

Jasno ga je formulisao Hari Levin: »Konvencija se može opisivati kao nužna razlika između umetnosti i života...« Sasvim je očigledno da je ovde zacrtana geneza konvencije neraskidivo povezana s mimetičkom teorijom umetnosti. Samo oponašajuća umetnost navodi na »poređenje« sa životom i na razmatranje sličnosti i razlika među tim sferama; problematika iluzije samo u okviru mimetičke teorije i estetike koja se izvodi iz nje igra prvorazrednu ulogu.

Nove konvencije se, pre svega, stvaraju u opozicijskoj zavisnosti od tradicionalnih konvencija, pri čemu o pravcu promena odlučuje – najopštije rečeno – estetski ideal, svojstven svakoj epohi. On može isticati u prvi plan podjednako dobro stanovište stvaranja iluzije istinitosti, njoj suprotan postulat svrshodnog eksponiranja posebnosti stihije umetnosti, kao i njoj svojstvenog jezika. Bez obzira na ta dva pravca, svi postupci svojstveni umetnosti u konfrontaciji sa stvarnošću su »veštački« (inače ne bi bili umetnička sredstva), samo je za određene pravce umetnosti značajno društ-

veno prihvatanje »veštačkih« postupaka kao »prirodnih« – slaganje koje je osnova iluzijskog funkcionisanja dela.

Svaki element poetskog dela može se konvencionalizovati, iako u konkretnom slučaju svaki odabrani element može zavisiti od tog funkcionisanja. Opšte predstavljanje svih nivoa organizacije dela u okviru kojih se može manifestovati delovanje konvencije vodi ocrtavaju morfologije dela, onako kako je predstavlja tzv. opisna poetika. Sistem elemenata podložnih konvencionalizaciji postaje značajan tek prilikom opisa konkretnih istorijskih situacija. Trajnost sistema i njemu svojstven karakter unutrašnjeg povezivanja odlučuju o jedinstvu stila. Promene sistema su znaci promena stila.

Konvencionalizaciji mogu podlegati poetske pojave različitog stepena složenosti; od relativno jedinstvenih elemenata do organizovanih struktura. I jedni i drugi mogu se pri tom pojavljivati kao opšte direktive ili kao određene semantičke realizacije tih direktiva.

Ukrštanje pomenutih načela klasifikovanja konvencija baca određeno svetlo na popularno razlikovanje trajnih i promenljivih konvencija. Sve književne pojave koje se s većim otporom prepuštaju konvencionalizaciji u većoj su meri podložnije istorijskim promenama; 1) povezane su određenim semantičkim realizovanjem, 2) stvaraju unutrašnje složene strukture ili one koje se razmatraju u sistemnoj povezanosti.

Međutim, pojave koje se predaju relativno trajnoj konvencionalizaciji zbog čega su lišene izrazitog istorijskog pečata pre svega su; 1) sheme koje nisu semantički ispunjene, 2) relativno jednostavni elementi, razmatrani izolovano, odvojeni od konkretnih realizacija, postoje u književnoj svesti kao elementi nacionalnog repertoara poetskih formi i kao takvi potencijalno su spremni da učestvuju u različitim funkcionalnim sistemima i semantičkim kontekstima.

Atribut trajnosti pripisuje se znacima konvencija koji se odlikuju drugačijim načinom postojanja od onih na koje se odnosi atribut istorijske promenljivosti. Konfrontacija trajnosti i promenljivosti ne mora imati konzekvence vrednovanja. Po našem mišljenju, pogrešno je priznavati veću književnu vrednost formama konvencije za koje se kaže da su trajne. Jer, te trajne forme se književno ne oteolvljuju drugačije, nego kroz istorijske realizacije, dakle promenljivo.

Poetska vrednost ne pripada apstraktno i izolovano razmatranim normama, već zavisi od njihovih istorijskih konkretizacija u okviru funkcionalno hijerarhizovanih sistema; poetska vrednost je, prema tome, funkcija poetske upotrebe. Zbog toga nova epoha ne odnosi pobedu nad starim izražajnim sredstvima »kao stvarima po sebi«, već nad njihovim postojanjem i ulogom u određenoj funkcionalnoj povezanosti. Isto nepotpuno načelo organizacije poetskog teksta, kao što, na primer, određen stilski trop može stvarati različite poetske stilove otkrivajući svaki put drugačiju vrednost. Zbog toga su za Aleksandra Nikolajeviča Veselovskog promene epiteta otvarale perspektive istoriji poetskih stilova.

Uvođenje konvencije stvorene u jednom sistemnom kontekstu u okviru novog konteksta jednako je uvođenju novog književnog kvaliteta u život. U mehanizmu književnoistorijskog procesa takva pomeranja igraju ogromnu ulogu. Čak i najnovotorski je delo može se u svojim sastavnim delovima izvesti iz formi koje su već postojale na drugom terenu i u drugim konfiguracijama.

U tim procesima sistemnih pomeranja posebno značenje za razvoj poezije uvek je imala književna nobilitacija formi stvorenih na osnovu primitivnog, narodnog stvaralaštva, popularnih žanrova i sl. Međutim, obrnut proces; popularizacija poetskih postupaka svojstvenih obrazovanoj književnosti uglavno je epigonska shematizacija onih konvencija.

Ako rezimiramo; isto poetsko pravilo, koje funkcioniše kao prihvaćena konvencija unutar određenog poetskog sistema, gubi konvencionalni karakter preneseno u okviru drugog sistema. Istorijski tok razmatran iz te perspektive je proces kontinuirane konvencionalizacije i dekonvencionalizacije poetskih postupaka.

Zašto različiti činioци koji učestvuju u formiranju poetskih iskaza poprimaju karakter nadjedinčnih normi? Koji su razlozi za prihvatanje konvencionalnih formi i koji su motivi za otpor prema takvim formama? Zašto su u književnoistorijskom procesu te dve tendencije dinamično povezane?

Nije neophodno na ovom mestu obrazlagati pojavu brojnih konvencionalnih pravila u svakom delu koje uslovljava sistem nacionalnog jezika. Poetsko delo, kao jezički iskaz, mora – kao i svaki drugi iskaz – da poštuje te norme. Svako nepoštovanje jezičkih konvencija povlači za sobom hitne sankcije u vidu ograničavanja komunikacijske jasnoće teksta. U poređenju s iskazima druge vrste poetski iskaz se ipak odlikuje priličnim viškom unutrašnje organizacije. Služeći se pravilima složenijeg sistema, nego što to proizlazi iz zahteva jezičkog sistema, on raspolaze mogućnostima rekompencijacije odstupanja od jezičkog običaja, osobito kad istovremeno modifikuje komunikacijsku nastojenost jezika, prenoseći te-

žište sa informacije o tome, koje se nalazi van nje, na informaciju o njemu samom i njegovoj imanentnoj strukturi. Step en jezičke slobode svojstven poeziji koji bi na drugom terenu neumitno vodio haosu kroz stihovnu organizaciju, glasovnu kompoziciju, pravilnost sistema, izbor motiva i različite manifestacije paralelizama i sl. postaje uravnotežen.

Odgovarajući teren kristalizacije i ukidanja strogo poetskih konvencija je prostor te dopunske organizacije koja diferencira poetski iskaz. Tu se okupljaju sve aktivnosti koje odlučuju o njenom specifično književnom rang u i pripadnosti. Te aktivnosti se mogu definisati kako na stilističkom planu, tako i na planu predstavljenog sveta, subjekta i književnog primaoca, idejne sadržine. Konvencionalizacija konstruktivnih načela odnosi se na sve te planove. Poštovanje jezičkih konvencija jedino obezbeđuje osnovno razumevanje značenja teksta; konvencionalizacija specifično poetskih načela može se i u izvesnoj meri objasniti analognom težnjom za osiguravanjem komunikacijske jasnoće složenijeg teksta, kao što je poetski tekst u poređenju s tekstovima druge vrste. Ali, to je samo jedan od uzroka koji ulaze u igru.

Da bi se iskaz shvatio kao poetski, nije dovoljno da se prepusti dodatnoj organizaciji – već organizaciji koja se može društveno identifikovati kao poetska, tj. koja je svojstvena nizu drugih dostignuća koja su prethodno kvalifikovana kao poetska. U društvenoj svesti uvek postoji neki model poetičnosti koji određuje granice, čije prekoračivanje stavlja automatski delo van okvira književnosti. Svaki stvaralac ulazi u situaciju koja je u tom pogledu već stvorena, nalazi se u odnosu na postojeće kriterijume poetičnosti na različitim nivoima dela (teme, načini kompozicije, forme iskaza, sintaksički odnosi, stihotvorna pravila i dr). Te konvencionalne norme javljaju se u vidu složenijih i strožijih skupova, ne kada vrše funkciju uopštavajućih pokazatelja celokupnog polja poezije, već kad određuju okvire pojedinih vrsta i stilova poetskog stvaralaštva. Upravo te forme organizacije najbliži su kontekst, na čijoj se pozadini interpretira svako novo delo.

Konvencionalizaciju poetskih postupaka dosad smo motivisali uslovima društvenog prijema književnosti. Međutim, ona nalazi svoji opravdanost i u situaciji stvaraoaca. On ne prihvata poetske konvencije samo zato da se služeći poznatim signalima sporazume s publikom i ispuni njena očekivanja, da potvrdi osećaj forme sadržan u njoj, već i zbog nužnosti koje uslovljavaju samo stvaralaštvo. Iz perspektive autora poetske konvencije čine skup sredstava koja prenosi tradicija i koja služe formiranju književnog iskaza i oblika predstavljanja sveta dostupnih književnosti. Takvi oblici već se formiraju na nivou sistema jezika, sistemi poetskih konvencija tu vrše ulogu na iskristalisaniji način, posredujući između stvaralaca i primalaca a takođe i između stvaraoaca dela i sveta. Pisac se ne nalazi neposredno pred svetom, već pred različitim književnim formulama sveta.

Da bi nastavio književnu delatnost pisac – s tačke gledišta istorijskog toka – mora polaziti od postojeće situacije nezavisno od toga u kojoj meri je sklon da je prihvati. »Izmišljeni genije oslobođen svih uslovljenosti i zajedničkih crta nalazio bi se van istorije umetnosti« – napisao je Hauser, a mi dodajemo: ne bi postojale nikakve osnove za tvrdnju da se taj genije uopšte bavio umetnošću.

Originalnost postoji kao jedinstveno i prolazno stanje: neprihvaćena – ostaje na marginama književnosti i naziva se čudaštvom; od trenutka prihvatanja – postaje izvor novih konvencija. Na taj način društveno očekivanje originalnosti nikada se trajno ne ispunjava.

Determinante koje određuju situaciju individualnog dela – kako pojedinca, tako i društva – čine da je ono stanje napetog kompromisa između onoga što je konvencionalno i onoga što je originalno. Originalnost je kategorija koja se, pre svega, odnosi na celokupnu strukturu dela a ne na njene pojedine komponente. Za umetnost koja se nalazi na višem stadijumu razvoja (a tom situacijom se bavimo u članku) otkrivanje novih elemenata je manje važno od posebnog izbora i novog sistema već poznatih elemenata.

Svaka, makar i najpolemičnija inicijativa mora uvek računati sa sistemom postojećih konvencija i u njemu tražiti premise koje omogućuju uspešno funkcionisanje novog sistema. Prema tome, svaku inovaciju je u izvesnoj meri pripremila ranija etapa razvoja. Ta pravilnost se jasno odražava na primer, na poretku rađanja novih versifikacijskih sistema.

Svaki čin inovacije je individualno odstupanje koje se ispoljilo u konkretnom delu. Nastanak i proces kristalizacije konvencije vodi ipak neobavezno od inicijative pojedinca preko njenog prihvatanja i oponašanja sve do društvene kanonizacije. Određenje šansi promene preko postojeće situacije i višestranne društvene determinisanosti delovanja pojedinca čine da istovremena individualna otkrića često idu u istom pravcu i ispoljavaju slične crte. Signal za postojanje osećanja konvencije u društvenoj svesti ne moraju biti formulisane norme – dovoljan je otpor (neprihvatanja) koji prati nepoštovanje određenih načina poetske konstrukcije iskaza. Isto tako je dovoljno neprihvatanje koje prati poštovanje tih konstrukcijskih formi.

U trenutku kristalizacije konvencije njena književna uloga odmah postaje ambivalentna. Zahvaljujući petrifikaciji konvencije mogući su kako društveni izbor poezije, tako i individualno stvaralaštvo, iako – s druge strane – samo neprestani otpor konvenciji osigurava estetsku aktivnost književnim iskazima, tj. delovanje koje diferencira umetničke tvorevine. Pasivno prihvatanje konvencije ne bi čak vodilo – kako se to na izgled čini – utvrdivanju književnosti na određenom nivou razvoja koji je postigla, već postupnoj neutralizaciji estetskog delovanja dela. Tu problematiku najjasnije su postavili pripadnici ruske formalne škole.

Ako osećanje posebnosti pojava umetnosti reči nastoje kao rezultat posebno »organizovane nadmoći poetske forme nad jezikom«, onda to osećanje mogu obezbediti samo neautomatizovane forme koje su u suprotnosti s ravnodušnom »prirodnošću« materijala, koje se u svim elementima ne mogu izdvojiti iz njega. Stvarajući naviku svaka konvencija kao da postaje »prirodnija«, kao što izgledaju prirodne konvencije jezičkog sistema.

Veoma je značajna zamena formi koje su postale obične: to je najbitniji faktor književnih promena. Viktor Šklovski je to blistavo formulisao: »Nova forma se na javlja zato da izrazi novu sadržinu, već zato da smeni staru formu koja je izgubila svoj atrizam.« Tako je u teorijama formalista nužnost originalnosti izvedena iz specifičnog mehanizma funkcionisanja književnosti koje zahteva neprestano suprotstavljanje automatizaciji konvencije.

Teren sukoba između konvencije i antikonvencije je uvek konkretno delo, jer su opštije pojave, kao stil, žanr, istorijska poetika, samo sisemi konvencija koji određuju polje mogućnosti individualnih rešenja. Pa ipak, individualno delo, tretirano izolovano, ne sadrži u svojoj strukturi nikakve signale koji omogućuju diferencijaciju konvencionalnih elemenata od nekonvencionalnih. Prepoznatljivost konvencije je moguća samo kroz odnos dela prema nadređujućim kontekstima, tj. prema opštim sistemima konvencija. Književna tradicija u Eliotovom smislu, tj. postojanja prošlosti u sadašnjosti sadrži kompleks književnih interpretacijskih konteksta koji funkcionišu u datoj epohi. Tradicija je uvek ravan odnosa koja posreduje između stvaraoaca i čitaoca prilikom prijema dela a takođe i između stvaraoaca i dela u procesu njegovog stvaranja. Ulogu tradicije određuju isti opozicijski odnosi, međutim oni se međusobno dopunjuju, odnosi koji su karakterisali situaciju konvencije.

Koje mogućnosti identifikovanja konvencije pruža tradicija? Ona, pre svega, omogućuje da utvrdimo ponovljivost nekog elementa ili poetskog sistema. Ta ponovljivost se može istraživati statistički, pri čemu njeno utvrđivanje zahteva da se opservacijom zahvate: 1) pojave koje se javljaju u sličnoj sistemnoj isprepletenosti, 2) pojave koje su poreklom sa zajedničkog književnog prostora (reč je o isključivanju slučajnih podudarnosti). Frekventnost korišćenja je najjednostavniji signal konvencionalizacije koji ipak nije dovoljan za zauzimanje svesnog stava stvaralaca prema konvenciji. Najočigledniji dodatni pokazatelji su u odnosu na formulaciju tog pitanja neposredni, ali se jasni tragovi nalaze i u poetskoj praksi. Jer, sam način na koji se konvencionalni sistemi uvode u strukturu dela veoma je značajan za stav pisca prema konvenciji. Među svim mogućim postupcima koji dekonvencionalizuju najveću informativnost pokazuje široko shvaćene stilizacije, kako pozitivne, tako i negativne – parodijske. Situaciju svake stilizacije određuju dva momenta; 1) pozivanje na skup konvencionalizovanih elemenata, 2) isticanje distance u odnosu na pozvane konvencije njihovim uvođenjem u strukturalni kontekst koji je svojevrsni komentar autora.

Razmatranja forme prihvatanja i transformacije konvencija mogu se interpretirati kategorijama unutrašnjeg dijaloga sadržanog u strukturi dela. Prema tome, konvencionalna i obično uopštena forma »dijaloga s tradicijom« dekonvencionalizuje se u oblasti stilizacije otkrivajući pri tom novi smisao koji je precizno merljiv na ravni poetike individualnog dela.

Prevela Biserka Rajčić

Aleksandra Okopjenj Slavinjska rođena 1932. u Varšavi. Studirala je poljsku filologiju na Varšavskom univerzitetu. Od 1955. radi na Katedri za teoriju književnosti Varšavskog univerziteta. I ona se smatra učenicom Kazimjeza Budzika, osnivača spomenute katedre i tzv. varšavske škole nauke o književnosti. Sada radi u Institutu za književna istraživanja Poljske akademije nauka pri Odeljenju za istorijsku poetiku. Odnedavno predaje na Pozorišnoj akademiji u Varšavi. Bavi se versifikacijom, stilistikom i poetskom semantikom. U tome se smatra učenicom Majenove. Jedan je od najznačajnijih saradnika na enciklopediji »Poetika« koju upravo uređuje Majenova. Glavni radovi su joj: *Nepripravan i slobodan stih Mickijevića, Slovackog i Norvika* (1964), dok je »Novosti iz teorije književnosti (1957), Pregled teorije književnosti (1962), Rečnik književnih termina (1976), Citamo savremena dela« pisala s Janušom Slavinjskim, Mihalom Glavinjskim i Tresom Kostjericom. Često objavljuje u semiotičkom časopisu *Teksti* i zbornicima svoga instituta posebnim aktuelnim problemima poljske nauke o književnosti.